

ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ ТА ОБ'ЄКТ: ВІД ІДЕЙ ПРОСВІТНИЦТВА ДО ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ДИСКУСІЙ

УДК 94:[82-992:7.035.2]»17»

DOI: 10.18523/2617-3417.2021.4.5-13

Дуса К. Л.

ПОДОРОЖУВАТИ, ЩОБ САМОВДОСКОНАЛЮВАТИСЯ І ПРИМНОЖУВАТИ БЛАГО ЛЮДСТВА І СВОЄЇ КРАЇНИ: ПОРАДИ ЛЕОПОЛЬДА ФОН БЕРХТОЛЬДА У КОНТЕКСТІ ПРОСВІТНИЦЬКОГО ДИСКУРСУ

У статті подано й проаналізовано поради досвідченого мандрівника, богемського філантропа XVIII століття Леопольда фон Берхтольда, який зібрав у своїй книжці як практичні рекомендації, так і підказки щодо самовдосконалення і пошуку шляхів покращення своєї країни (саме тому поради адресовані «патріотичному мандрівникові»). Хоча деякі рекомендації є доволі типовими для подібної літератури, вони все ж можуть багато розповісти про інфраструктуру подорожей, інтелектуальну атмосферу і комунікативну структуру доби Просвітництва. На думку Берхтольда, патріотичний мандрівник був своєрідною універсальною людиною, яка зналася на більшості наукових галузей, орієнтувалася в механіці, економіці та медицині, знала багато мов, а до того ж була вправним художником і музикантом. Серед дотичних до доби Просвітництва тем, яким автор приділив увагу в своїх рекомендаціях, згадувався, приміром, патріотизм як громадянська чеснота, покликана вдосконалити не лише рідну країну мандрівника, а й дати користь всьому людству. Текст також пронизаний згадками про сумнів як основу критичного осмислення навколишньої реальності в добу Просвітництва. Не останню роль у рекомендаціях Берхтольда відіграє тема публічної сфери, а також дотичної до неї соціабельності та розбудови соціальних мереж.

Ключові слова: подорожня література, Просвітництво, публічна сфера, патріотизм, сумнів, XVIII ст.

«Хоча й ви надєетесь на свое шуби, но когда повозщик или лошаде померзнут, что тогда делать? А лучше в теплую погоду ехать, когда ж в дороги сделаютьца опять морози, то лучше по квартирам заезжать и праживать, пока несколько потеплее сделаютьца»¹, – писав анонімний автор кінця XVIII ст., даючи поради якомусь своєму родичу чи знайомому, який вирушав у подорож і, на думку автора, потребував отаких-от практичних рекомендацій.

Серед численних нових тенденцій, які з'явилися або розвинулися у Європі XVIII ст., подорожі, безперечно, посідають одне з чільних місць. Люди стали значно мобільнішими і більше подорожували на різні відстані (від локальних пере-

міщень у межах компактних регіонів і до подорожей між континентами) і з різною метою (паломницькі, дипломатичні, торгові, але також наукові, гран-тури тощо). Попри цю інтенсифікацію, інфраструктура подорожей вдосконалювалася повільно, перед мандрівниками, як і раніше, поставало багато викликів і небезпек. Тому був попит на поради досвідчених мандрівників, який у XVIII ст. могли задовольняти вже не лише рукописні поради, на кшталт наведеної на початку статті, а й динамічна видавничка галузь.

У цій статті я зосереджуся на порадах мандрівникам графа Леопольда фон Берхтольда (1759–1809) – богемського філантропа, досвідченого мандрівника, який 17 років подорожував не лише Європою, а й Малою Азією і Північною Африкою,

¹ Інститут рукопису НБУ, ф. 1, 7595, арк. 8 зв.

міг вільно спілкуватися вісьмома мовами, був членом численних наукових товариств і написав книжки з філантропії, медицини і подорожей. Переймався вдосконаленням медичної допомоги, гігієни, організував щеплення від віспи. Разом із іншими філантропами заснував школи, шпитали та інші благодійні заклади². Його книжка з порадами мандрівникам вийшла друком у Лондоні в 1789 р.³, пізніше була перекладена багатьма мовами. Вона охоплювала широке коло проблем: від необхідних мандрівникові навичок і речей до порад щодо безпеки і гігієни під час подорожі. Надалі я докладно розгляну й проаналізую ключові теми порад Берхтольда: не обмежуючись лише практичними порадами, я звернуся до питань, властивих добі Просвітництва: самовдосконалення, сумнів, космополітизм, патріотизм, публічна сфера тощо. У статті я спробую поєднати підходи до подорожніх студій (travel studies) з інтелектуальною історією доби Просвітництва.

Напрямок досліджень історії подорожей і подорожньої літератури, а також ширших подорожніх студій усе ще перебуває у процесі формування своєї методологічної бази. На сьогодні вона поєднує широку методологічну основу: від літературознавчих студій до історії матеріальної культури, інтелектуальної історії, колоніальних і постколоніальних студій, ментальної географії, історії емоцій тощо. Попри новизну цього напрямку, деякі праці уже можемо вважати класичними (і до деяких із них я звертатимуся в цій статті): наприклад, дослідження Джеймса Бузарда про становлення жанру подорожніх записок у модерну добу, праця Мері Луїзи Пратт про те, як сама риторика подорожніх записок уможливила колонізацію, а також роботи Антонія Мончака й Атіліо Брілли про практичний бік подорожей ранньомодерної доби⁴.

Звичай давати поради мандрівникам з'явився не у XVIII ст.: багато подорожніх записок попередніх століть мали секції з порадами, які часто були одноманітними, нудними і повторювали ті самі речі. Деякі з них (наприклад поради Альберта Меєра) супроводжувалися розлогими питальниками, з наголосом на політичних і еконо-

мічних питаннях. У XVIII ст. почали з'являтися рекомендації спостерігати за природою, загальним станом країни, а також станом медицини і гігієни (Карл Лінней)⁵. Книжка Берхтольда також містить розлогий питальник, однак я в подальшому аналізі звертатимусь до нарративної частини порад, а не до питальника. Рекомендаційна частина його книжки доволі жвава: поради короткі й здебільшого дуже практичні, до того ж містять судження, які могли бути написані лише в добу Просвітництва.

На перший погляд книжка Берхтольда розповідає про освітні подорожі, так званий гран-тур. Цей різновид подорожі був поширений серед англійської заможної молоді приблизно з другої половини XVII ст., а у XVIII ст. став майже обов'язковим етапом у завершенні класичної освіти, закріплюючи набуті знання поїздкою до Франції та Італії (а також із можливістю відвідати Швейцарію, німецькі землі й Голландію). Гран-тур був своєрідним культурним паломництвом, і його головною метою було набути нових знань, соціальних навичок, дізнатися про культуру й манери інших країн, відчути себе частиною європейських еліт⁶. Однак численні щоденники і листи розповідають трохи іншу історію: із цих поїздок молоді люди більше дізнавалися про стан доріг і заїздів, характер населення, веселі компанії і сексуальний досвід (наприклад, про це згадував один із найвідоміших авторів гран-турної літератури Джеймс Босвелл)⁷. За ближчого розгляду, поради Берхтольда відрізнялися від тих, які давали гран-туристу. Тому значно імовірнішою моделлю для його порад були подорожні записки Артура Янга – англійського знавця сільського господарства, економіки і досвідченого мандрівника. У своїх записках про подорожі Англією (1771), Ірландією (1780) і Францією (1792) Янг ділився спостереженнями за сільським господарством, виробництвом та іншими галузями економічного життя відвіданих місцевостей⁸. На користь цього припущення промовисто свідчить той факт, що Берхтольд присвятив свою книжку Артуру Янгу.

⁵ Огляд порадників для мандрівників див. Maćzak, *Travel in Early Modern Europe*, 152–157.

⁶ Більше про гран-тур див.: P. Whitefield, *Travel: A Literary History* (Oxford: Bodleian Library, 2011), 153–176; C. Thompson, *Travel Writing: The New Critical Idiom* (London and New York: Routledge, 2011); Brilli, *Als Reisen eine Kunst war*.

⁷ C. Blanton, *Travel Writing: The Self and the World* (New York and London: Routledge, 2002), 30–43.

⁸ Arthur Young, *The Farmer's Tour Through the East of England* (London, 1771); *Arthur Young's Tour in Ireland (1776–1779)* (London, 1892); Arthur Young, *Travels during the years 1787, 1788, & 1789: undertaken more particularly with a view of ascertaining the cultivation, wealth, resources, and national prosperity of the Kingdom of France* (London, 1792).

² E. Wondrák, "Leopold Berchtold (1759–1809) und die Anfänge der Berufshygiene und Unfallverhütung", *Clio Medica. Acta Academiae Internationalis Historiae Medicinae*, 19 (1984), 73–80.

³ Leopold Berchtold, *An essay to direct and extend the inquiries of patriotic travellers* (London, 1789).

⁴ Див.: James Buzard, *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800–1918* (Oxford: Oxford University Press, 1993); Mary L. Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (London, New York: Routledge, 1992); Antoni Maćzak, *Travel in Early Modern Europe*, transl. by Ursula Phillips (Cambridge: Polity Press, 1995); Atillio Brilli, *Als Reisen eine Kunst war: Vom Beginn des modernen Tourismus: Die 'Grand Tour'* (Berlin: Verlag Klaus Weggenbach, 1997).

На самому початку основної частини книжки Берхтольд зазначає, що метою подорожі його уявного читача – патріотичного мандрівника, по-перше, має бути самовдосконалення, а по-друге, з подорожі можна взяти багато корисного для того, щоб покращити становище всього людства і своєї країни зокрема⁹. Але перш ніж докладно зупинитися на тих порадах, які, на думку Берхтольда, мали сприяти досягненню цієї мети, поглянемо на не менш важливі практичні поради, які мали допомогти мандрівникам вижити і зберегти статки під час подорожей.

Практичні поради

Серед практичних порад, які Берхтольд дає своїм читачам, можна виділити такі, на яких зупинюсь далі: безпека в дорозі, поради для збереження здоров'я, вирішення фінансових питань і рекомендації про ведення записів у дорозі.

Найбільше практичних порад стосуються питання безпеки мандрівника. Небезпека була однією з причин, які знеохочували людей подорожувати. Багато Берхтольдових порад хоча прямо і не згадують про розбійників із великої дороги, але виразно натякають на те, що ті становлять дуже серйозну загрозу для мандрівників. На це натякає порада повсякчас мати напохваті пістолети для особистого захисту. Із загрозою пограбування пов'язана порада не їхати, без особливих приготувань чи нагальної потреби, через великі ліси вночі. Щоб уникнути загрози пограбування, автор радить мандрівникам не дозволяти незнайомцям їхати слідом, бо саме так, на його думку, відбуваються напади на подорожніх. Із небезпекою пограбування була пов'язана і порада не брати в подорож коштовні речі¹⁰.

Ще один великий тематичний блок, до якого Берхтольд повертається у багатьох розділах своєї книжки – це супровід і компанія у подорожі, адже ваша безпека напряму залежить і від тих, із ким ви їдете. Мандрівник має добре знати слугу, який його супроводжуватиме, щоб його погані схильності не стали несподіванкою під час подорожі. Автор каже, що не слід надто розраховувати на відданість, тверезість і відвагу слуги, адже все, що від нього потрібно в дорозі, – це знати французьку і мати добрий почерк, щоб робити копії з паперів пана. Що ж до інших можливих супутників, то фон Берхтольд застерігав не надто зближатися з іншими мандрівниками і бути обережним зі співвітчизниками, особливо тими, які намагаються позичити у вас

гроші. Серед тих людей, чиєї компанії потрібно було уникати за будь-яку ціну, автор називає любителів випити, азартних гравців і жінок¹¹.

Тема, до якої звертаються майже всі мандрівники, – це заїзди. Про заїзди свого часу писав іще Еразм Роттердамський у діалозі «*Diversoria*» (1523), де чистим французьким заїздам із привітними господарями, гарними винами та їжею він протиставляв брудні, переповнені німецькі заїзди з грубими власниками¹². Антоній Мончак, проаналізувавши численні подорожні записки й путівники ранньомодерної доби, стверджує, що подорожня література, в якій взагалі не згадувалися заїзди, була винятком із правила. Зазвичай саме заїзди були тим критерієм, за яким оцінювали ту чи ту країну¹³. Адже під час подорожі за кордон мандрівник щодня мусив зупинитися в новому заїзді й оселявся на довший період лише у великих, вартих уваги містах¹⁴. У рекомендаціях щодо заїздів органічно поєднувалися декілька важливих для мандрівника тем: безпека, здоров'я і гігієна, економія грошей і регіональні особливості заїздів.

Берхтольд дає поради щодо трьох перших тем. З огляду на безпеку, він рекомендує ніколи не зупинятися в одній кімнаті з незнайомцями. Перед ночівлею слід упевнитися, чи не сховався хтось у вашій кімнаті: особливу увагу треба звернути на шафи, скрині, перевірити за шафами і під ліжком. Одна з речей, яку Берхтольд радить завжди брати з собою в подорож, – це замок, який підійде до більшості дверей. І на цей власний замок краще замикати свою кімнату на ніч. Якщо ж свого замка немає, то двері треба забарикадувати важкими меблями, наприклад столом. Але, додає автор, цього можна не робити в Англії. Не зайвим буде лишити при собі слугу на ніч, а також мати наготові біля себе свічку й кресало, а ще краще залишити свічку горіти на всю ніч. Берхтольд також дає поради, метою яких є зберегти здоров'я під час перебування у заїзді. Першою такою порадою є провітрювати кімнату перед ночівлею. Друга порада наставляє мандрівника возити з собою власну постіль, а також спеціальне покривало з оленьчої шкіри. Таке покривало має захистити від заразних хвороб, оскільки на ліжку могла спати людина хвора на сверблячку чи якусь венеричну хворобу. Зеконмити гроші мандрівникові допоможе практика одразу ж узгодити ціну за кімнату, їжу, вогонь

¹¹ Ibid., 48–49.

¹² *The Colloquies of Erasmus*, vol. 1, transl. by Nathan Bailey, ed. by the Rev. E. Johnson, M. A. (London: Reeves and Turner, 1878), 285–294.

¹³ Maćzak, *Travel in Early Modern Europe*, 30.

¹⁴ Ibid., 59.

⁹ Berchtold, *An essay*, 1.

¹⁰ Ibid., 49, 50, 52.

тощо. З цією ж метою розплачуватися краще щодня і брати від власника розписку¹⁵.

У XVIII ст. подорожі все ще лишалися справою, яка була пов'язана з ризиками для здоров'я (якщо тільки не йшлося про вже усталену на той час практику виїжджати лікуватися «на води»). Зважаючи на подорожні записки двох попередніх століть, мандрівники тоді не надто переймалися питанням здоров'я в подорожі, як і питанням чистоти¹⁶. Однак у добу Просвітництва ситуація починає змінюватися, і рекомендації Берхтольда свідчать про збільшення уваги до свого здоров'я. Він попереджає про те, що в дорозі доведеться адаптувати свій звичний стиль життя під умови подорожі й тих країн, якими людина мандруватиме. Під час мандрів не варто нехтувати питанням харчування. Тут автор звертає увагу і на необхідність обробляти воду, яку треба профільтрувати, а краще прокип'ятити перед споживанням, і на оптимальний раціон під час подорожі. Тривалі подорожі пов'язані з проблемами для ніг: вони часто розпухають від довгого сидіння, тому в дорогу краще взувати зручні туфлі, а не чоботи, за кожної нагоди їхати роззутим, а також виходити пройтися і розім'яти ноги. Берхтольд також радить якомога частіше митися під час подорожі, особливо у спекотних країнах. Він також наголошує на небезпеці сирості: не слід ходити у вологому одязі й спати у вологій постілі¹⁷.

Подорожі, безперечно, потребували чималих коштів, тож вирішення фінансових питань було важливою складовою турбот мандрівника. Як зазначає у своєму дослідженні Мончак, возити із собою велику кількість важких монет було поганою ідеєю. Тим більше, що цих монет усе одно на всю подорож не вистачило б і доводилося б чекати на кур'єра з грошима з дому. До цієї практики справді вдавалися заможні мандрівники Речі Посполитої ще у XVIII ст., але суто через слабкий розвиток банківської справи. Що ж до країн Західної Європи, багато хто, вже починаючи з XVI ст., міг покладатися на банківські векселі¹⁸.

Рекомендації Берхтольда підтверджують ці тези Мончака. Хоча він не надто заглиблюється у питання грошей, усе ж дає своїм читачам декілька ключових порад. По-перше, він справді каже про те, що не слід мати при собі велику суму грошей. По-друге, у подорож краще взяти кредитні листи у банкіра чи купця. Це дасть

змогу отримати необхідну суму грошей у великих містах за кордоном, до того ж, на відміну від векселів, кредитні листи викликають більшу довіру, оскільки за ними стоїть обіцянка протекції банкіра чи купця¹⁹.

Ще один блок практичних рекомендацій, який стане гарним переходом до наступної частини статті, де йтиметься про вдосконалення, Берхтольд присвятив веденню записів під час подорожі. Він, як і багато досвідчених мандрівників XVIII ст., вважав, що найважливіше в подорожі – нові знання, знайомства й досвіди, які можуть збагатити самого мандрівника, його рідну країну і все людство. Тому чи не найважливішими речами, які мандрівникові слід було мати при собі, був папір, перо і чорнило. Берхтольд радив не покладатися на олівець, оскільки записи могли легко стертися і бути втраченими. Усе важливе слід було записувати одразу ж, як тільки дозволять обставини. Він радив усі замітки, зроблені впродовж того дня, перед сном записати в подорожній щоденник, де також слід було лишити місце для пізніших приміток²⁰. Ця методика дещо відрізнялася від іншої, рекомендованої у XVIII ст., яка складалася з трьох етапів роботи над текстом подорожніх записок: одразу на спеціальну дошку записувати найважливіші факти (імена, дати, відстані, написи, цитати); увечері перед сном робити записи в подорожньому щоденнику, щоб звільнити дошку для наступних записів; а вже після повернення додому весь текст слід було піддати літературній обробці²¹.

Леопольд Берхтольд поділяв характерне для інтелектуалів доби Просвітництва побоювання втратити інформацію. Складається враження, що він намагається вселити у свого читача страх перед безповоротною втратою записів, а отже всієї корисної інформації, зібраної під час подорожі. Саме тому автор неодноразово згадує про можливість того, що щоденник можуть вкрасти чи його можна загубити. Тому не слід повсякчас носити його з собою, а краще лишати вдома. З цією ж метою (зберегти цінну інформацію) він радить зробити копію зі щоденника і зберігати два примірники в різних місцях. Зрештою, автор також радив завести ще один записник, у який слід було записувати лише факти і нічого, що викликало б якісь сумніви. Цей записник стане

¹⁹ Berchtold, *An essay*, 62.

²⁰ *Ibid.*, 43.

²¹ Hagen Schulz-Forberg, "European Travel and Travel Writing. Cultural Practice and the Idea of Europe", in *Unravelling Civilization: European Travel and Travel Writing*, edited by Hagen Schulz-Forberg (Bruxelles, Bern, Berlin: P.I.E.–Peter Lang, 2005), 27.

¹⁵ Berchtold, *An essay*, 67–70.

¹⁶ Maćzak, *Travel in Early Modern Europe*, 104.

¹⁷ Berchtold, *An essay*, 53–60.

¹⁸ Maćzak, *Travel in Early Modern Europe*, 85–87.

добрікою найцікавіших фактів у разі, якщо щоденник буде втрачено²².

Як вдосконалити себе і свою країну

Практичні поради, утім, були не головними у книжці Берхтольда. Безпека, економія і здоров'я потрібні мандрівникові для досягнення головної мети – вдосконалення через подорож. Причому самовдосконалення має передувати збиранню інформації, яка в майбутньому допоможе вдосконалити свою країну. На думку автора, воно має початися напередодні подорожі, адже патріотичний мандрівник, який хотів сприяти розвитку своєї країни, мав їхати за кордон, озброєний низкою корисних знань і навичок. Він має знати, зокрема, докладні відомості про свою країну: її закони, історію, географію. Не зайвим буде перед подорожжю за кордон об'їхати власну країну: дізнатися про особливості її регіонів, економічних галузей, життя селян, у чому саме їх пригноблюють, які є помилки у веденні сільського господарства, як взагалі живе простий народ. Це допоможе патріотичному мандрівникові з'ясувати, які в країні є першочергові проблеми. На основі цих відомостей також можна буде укласти план, за яким потім вести спостереження, і визначити список запитань, на які треба буде шукати відповіді в іншій країні²³.

Не завадять мандрівникові попередні базові знання з таких галузей, як мінералогія, металургія, хімія, математика, механіка, навігація і суднобудування. Трохи глибше слід розібратися у сільському господарстві: починаючи від способів оброблення землі і до становища селян²⁴. Не дивно, що автор стільки уваги приділяв сільському господарству, адже у XVIII ст. піклування про добробут населення шляхом удосконалення сільського господарства стало важливим питанням державної політики для деяких просвітлених монархів, зокрема для англійського короля Георга III і короля Пруссії Фрідріха II. У рамках цих державних зусиль населення заохочували застосовувати нові схеми сівозміни і вирощувати нові культури (найвідоміший і найуспішніший експеримент того часу був пов'язаний із картоплею).

Берхтольд перелічує чимало корисних навичок, які потрібно засвоїти, перш ніж вирушати в подорож. Однією з найважливіших навичок він називає володіння мовою країни призначення, резонно зазначаючи, що тепер уже знання лати-

ни і французької як міжнародних мов недостатньо. Знати місцеву мову, як пояснює автор, потрібно, щоб порозумітися з простими людьми, адже місцевим подобається, коли іноземці знають їхню мову, і прихильніше ставляться до них. До того ж, мову краще вивчити напередодні поїздки, оскільки на цей процес закордоном піде багато часу, який можна було б використати з більшою користю²⁵.

Перед поїздкою варто вдосконалити ще й такі навички, які допоможуть краще фіксувати набуту закордоном інформацію. Наприклад, малювання і креслення допоможе унаочнити побачене: пейзажі, одяг, схеми різних механізмів і двигунів. Дуже помічним у веденні щоденних записів буде скоропис або стенографія, також незайвими будуть знання із шифрування, оскільки в деяких країнах таке фіксування інформації може видатися підозрілим.

Для власної безпеки, каже автор, добре набуті бодай елементарні знання з медицини, адже в дорозі лікар не завжди буде під рукою. Тому слід навчитися обробляти рани, давати собі раду з обмороженнями, допомагати людям, урятованим з води, отруєним гарними газами, – одне слово, надавати першу допомогу. Оскільки на кінець XVIII ст. теорія про гумори все ще домінувала в медичних уявленнях про здоров'я і недуги²⁶, однією з ключових медичних навичок необхідних у дорозі Берхтольд вважав уміння пускати кров²⁷.

До дещо неочікуваних належить порада навчитися грати на якомусь музичному інструменті (а якщо він невеликий, як-от флейта, його ще й можна взяти із собою). Переваг тут декілька: музикою можна розважати товариство і привертати до себе симпатію людей, до того ж, музика може відволікти від шкідливих розваг, приміром азартних ігор. Говорячи про стосунки з людьми, автор дає цінну пораду – більше дізнатися про людську природу, зокрема спостерігати за собою та іншими, вивчати схильності й недоліки людей, і тоді завжди можна буде дізнатися, що в людей на думці, а також можна буде керувати людьми так, як ви хочете²⁸.

Остання навичка, на якій варто окремо зупинитися, – вміння досконало користуватися мапою. Берхтольд наголошує на тому, що мапа має бути завжди напохваті, тому вона має бути зручного формату: найактуальнішу і найточнішу

²² Ibid., 7–9.

²⁶ Більше про це див.: Mary Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

²⁷ Berchtold, *An essay*, 10–13.

²⁸ Ibid., 13.

²² Berchtold, *An essay*, 44–45.

²³ Ibid., 3–4, 14–15.

²⁴ Ibid., 5–7.

мапу потрібно наклеїти на лляну тканину, щоб зручно було тримати її в кишені. Напередодні поїздки мапу належить часто розглядати і вивчати, щоб краще запам'ятати. Розуміючи, які шляхи є більш битими, можна буде укласти для себе тури, оминаючи такі дороги, щоб побачити щось нове і цікаве, про що мало писали інші. На битому шляху буде важче зробити якісь відкриття. Прикметно, що в Берхтольда вже є тенденція уникати «битих шляхів», яка стане визначальною для мандрівників (travellers) XIX ст., які відмежовували себе від нового типу подорожувальників – туристів (tourist)²⁹.

Самовдосконалившись за цими напрямками, патріотичний мандрівник, на думку Берхтольда, був готовий вирушити за кордон, щоб уже там шукати засоби для покращення становища власної країни. Однак перш ніж перейти до огляду цих засобів, кілька слів варто сказати про значення патріотизму в добу Просвітництва. Берхтольд ніде не дає точного визначення «патріотичного мандрівника», але, зважаючи на контекст, він розуміє його у властивому для доби значенні, яке помітно відрізнялося від того сенсу, якого воно набуло в добу націоналізму XIX ст. У добу Просвітництва патріотизм був головною громадянською чеснотою, пов'язаною із досягненням загального блага. Заради цього блага працювали не лише політичні еліти, а й усі просвічені громадяни: від медиків до купців, від ремісників до фермерів. Характерним для патріотизму XVIII ст. було те, що вітчизна не обмежувалася кордонами власної держави. Те добро, яке патріот робив для своєї країни, він також робив для всього людства; просуваючи вперед добробут своєї країни, він просував і добробут людства³⁰. І таке розуміння патріотизму дуже добре простежується у подальших порадах Берхтольда. Просвітницький патріотизм аж ніяк не суперечить космополітизму, навпаки, вони підкріплюють одне одного: подорожуючи, залишаючись відкритим для всього світу, нових ідей, досягнень інших народів, патріотичний мандрівник збагачується цими ідеями і знаннями, щоб після повернення обернути їх на благо власної країни.

То як саме можна було використати подорож для вдосконалення своєї країни? Передусім зібравши корисну інформацію з численних галузей розвитку, а також встановивши товариські зв'язки з поінформованими людьми. Актуальна дискусія XVIII ст. точилася навколо питання по-

карання за злочини. Тож не дивно, що Берхтольд звертає увагу на те, що в деяких країнах з'явилася практика запобігати злочинам, замість того, щоб потім карати злочинців на смерть. Переїмання досвіду таких країн, на його думку, може сприяти тому, що мандрівники, повернувшись додому, зможуть переконати своїх співвітчизників у перевагах превентивної системи³¹.

Ще один блок галузей, які можуть потребувати вдосконалення, пов'язаний із філантропією загалом і становищем бідних зокрема. Нагадаємо, що в добу Просвітництва філантропія (навіть сам термін був карбований у XVIII ст.) посіла центральне місце в етичній теорії доби, стала своєрідною світською релігією. Саме в межах філантропії робота на загальне благо могла відбуватися також і за межами церковних установ³². Ці поради тим більше варті уваги через те, що сам Берхтольд мав тривалий досвід філантропічної діяльності. Тому він вважає, що патріотичному мандрівникові був би корисний досвід інших країн у запобіганні інфантициду, коли матерів на цей злочин підштовхує страх ганьби, покарання або неможливості утримувати дитину. Серед країн, які мають успішний досвід у цьому питанні, Берхтольд називає Австрію, Пруссію, Францію і деякі регіони Італії. Також закордоном можна запозичити успішний досвід запобігання чумі та іншим епідеміям і хворобам. Вартим уваги автор вважає і спосіб облаштування закладів для допомоги найбіднішим, як-от шпиталів для хворих, бідних вагітних жінок, знайд, а також сиротинців, божевільень і в'язниць. Із метою покращення долі бідних, мандрівникам також слід звертати увагу на те, чи в інших країнах вирішується питання працевлаштування бідних, а не лише благодійної допомоги³³.

З'ясування наступних питань Берхтольд напряму пов'язував із налагодженням нових знайомств і соціальних зв'язків. Наприклад, питання, яке є чи не центральним у книжці, – вдосконалення сільського господарства – потребувало знайомства з місцевими фермерами. Автор радив укласти список найвідоміших фермерів і відвідати їх. У них слід розпитувати про найприбутковіші галузі сільського господарства, порівнювати зі станом справ у власній країні. Він радить детально нотувати інформацію про корисні рослини, нові зерна, про їхнє культивування і використання. Ця інформація, на думку автора, настільки важлива, що з неї навіть варто зробити копію! Однак на цьому питанні про шляхи вдо-

²⁹ Дослідженню цього явища присвячена книжка Бузарда: Buzard, *The Beaten Track*.

³⁰ Більше про це див.: Ulrich Im Hoff, *The Enlightenment* (Oxford: Blackwell Publishing, 2000), 215–220.

³¹ Berchtold, *An essay*, 21–22.

³² Див.: Im Hoff, *The Enlightenment*, 214.

³³ Berchtold, *An essay*, 23–25.

сконалення сільського господарства не вичерпувалися. Спілкування з патріотичними товариствами різних країн також зосереджуються навколо корисних машин, зокрема сільськогосподарських. Налагодивши добрі відносини з такими товариствами, у них можна вступити самому, відтак попросити у них моделі й креслення винайдених ними пристроїв. Навіть після повернення до рідної країни можна далі листуватися з патріотичними товариствами³⁴.

Після порад про те, на які аспекти торгівлі, фінансів і податків іншої країни слід звертати увагу, Берхтольд доходить останнього, але дуже важливого питання – організації навчання, оскільки це «джерело щастя і нещастя» окремих людей і цілих суспільств. Тож мандрівникові варто розпитати про різні методи формування здорових тіл, вдосконалення розуму і «серця», а також порівняти з наявним станом речей у своїй країні і зробити відповідні висновки³⁵.

Берхтольд надзвичайно методично ставиться до завдання для читачів збирати інформацію і прагне усіляко допомогти їм. Тому надає кілька сотень сторінок приблизних запитань, дотичних до кожної з перелічених галузей, для вдосконалення, супроводжуючи їх зразками порівняльних таблиць. Докладний аналіз цих запитань може стати темою окремого дослідження. Утім, останній підрозділ цієї статті я хочу присвятити кільком темам рекомендацій Берхтольда, вельми властивим просвітницькому дискурсу.

Наскрізнi теми з просвітницького дискурсу

У тексті Берхтольда є декілька наскрізних тем, які напряму не пов'язані з подорожами, але натомість надзвичайно точно передають дух Просвітництва. Перша така тема, до якої автор неодноразово повертається, – це сумнів. Принцип не брати на віру жодної встановленої істини, сліпо не довіряти авторитетам і перевіряти всі дані й інформацію на власному досвіді було закладено в основу пізнання ще в XVII ст., передусім завдяки Декарту. Сумнів, до якого широко вдавалися натурфілософи XVII ст., ліг в основу пізнання та нової ідеології Просвітництва: немає жодних непохитних істин і жодних непогрішних авторитетів. Із часом цей принцип також змогли використовувати в публічній сфері: немає жодних тем, які не можна обговорювати і критикувати.

Берхтольд радить своїм читачам серйозно ставитися до збирання інформації і звертатися

до різноманітних джерел, не обмежуючись якимсь одним. Наприклад, потрібно читати звіти інших мандрівників, але жодному з них не варто повністю довіряти. Усю подану в таких звітах інформацію краще перевірити на власному досвіді. І то, зазначає автор, треба пам'ятати про те, що навіть власний зір іноді може нас обманути. Добираючи книжки закордоном, не слід обмежуватися лише знаменитими авторами. Нарешті, ведучи щоденні записи, потрібно навчитися фільтрувати інформацію, адже для мандрівників украй важливо бути схильними до сумнівів, і без переконливих доказів правдивості нічого не приймати на віру просто так³⁶.

Наступна важлива тема, яка лейтмотивом пронизує весь текст Берхтольда, – це публічна сфера, з її наголошенням на важливості спілкування, цінності соціабельності, налагодження нових зв'язків, розбудови літературної республіки (the republic of letters). В основі просвітницької культури лежали цінності публічної сфери, яка виникла як антитеза централізованій абсолютистській державі. За сутністю вона була космополітичною, критичною і відкритою для нових учасників і учасниць, головним критерієм долучення до неї була освіченість. Відстань не була нездоланною перешкодою для спілкування тих, хто належав до публічної сфери. Вони мали можливість публікувати свої думки і відповідати на чужі у книжках, газетах і журналах і у такий спосіб спілкуватися на відстані. Але головним засобом комунікації на відстані, звісно ж, було листування³⁷.

Берхтольд повсякчас звертається до важливості соціабельності й потреби в розбудові мереж. Без цього весь проєкт поліпшення становища своєї країни через досвід інших країн не спрацював би. Вище я вже згадувала про те, що автор радить укласти список людей, із якими мандрівникові слід буде зустрітися за кордоном. Серед цих людей мають бути не лише дипломати, відомі філантропи й письменники, а й торговці й фермери. Деякі знайомства під час подорожей мають першочергове значення: наприклад, перше, що треба зробити, прибувши до столиці

³⁶ Ibid., 34, 36, 44.

³⁷ Існує величезний корпус літератури про публічну сферу, літературну республіку й мережі доби Просвітництва. Базову інформацію можна знайти у Roger Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution* (Durham and London: Duke University Press, 1991); Dena Goodman, *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1996); Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, transl. by Thomas Burger (Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1989); J. V. H. Melton, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

³⁴ Ibid., 26–29.

³⁵ Ibid., 33.

іноземної держави, – навідатися до посла, адже без рекомендації посла наступні знайомства в чужій країні можуть не відбутися³⁸. Загалом, рекомендаційні листи у XVIII ст. – це яскраве свідчення важливості й дієвості мереж. За кордон треба їхати, заручившись низкою рекомендаційних листів до тамтешніх впливових осіб: до посла, банкірів і купців, щоб ті, своєю чергою, могли написати вам ще більше листів уже на місці. Але Берхтольд вважає, що рекомендаційні листи можна показувати навіть людям нижчих класів, це допоможе знайти більше знайомих і друзів³⁹. Серед людей, з якими варто налагодити контакт і спілкуватися закордоном (а можливо і підтримувати листування після повернення), крім уже згаданих вище членів патріотичних товариств, автор називає книготорговців, художників і винахідників (із ними не зайве налагодити листування ще до приїзду), а також ексцентричних геніїв і екстраординарних людей⁴⁰. Останнє, що хотілося б згадати у зв'язку з соціальною роллю, – це віра Берхтольда в те, що неоціненну роль у налагодженні контактів може відіграти вміння мандрівника грати на музичних інструментах: музика «викличе до нього [мандрівника] інтерес з боку світу (society), введе його в багато вишуканих товариств і забезпечить цінні знайомства»⁴¹.

Поради мандрівникам Леопольда фон Берхтольда не були унікальними в тому розумінні, що це були далеко не перші й не останні поради.

³⁸ Berchtold, An essay, 49.

³⁹ Ibid., 64.

⁴⁰ Ibid., 36–38.

⁴¹ Ibid., 13.

У попередні століття також з'являлися рекомендації, які приділяли увагу економічному стану чужих країн і надавали своїм читачам розлогі переліки запитань, які слід було ставити, прибувши до країни призначення. Однак поради Берхтольда були продуктом свого часу – доби Просвітництва і згадували чимало властивих для неї тем і проблем. Зокрема, самовдосконалення мандрівника, на думку автора, мало початися задовго до поїздки. Підготовлений для подорожі мандрівник, в уявленні Берхтольда, нагадував ідеальну, усебічно розвинену надлюдину: фізично вправну, обізнану з усіма галузями тогочасної науки, техніки, господарства і медицини, знавця мов, гарного художника і музиканта. Серед характерних для доби Просвітництва тем, на які звертає увагу свого читача автор, є, наприклад, патріотичність мандрівника, яку він розуміє як громадянську чесноту, покликану вдосконалювати не лише власну країну, а й усе людство, до того ж, цілком потрапляючи часу, патріотизм не заперечує космополітизму, а спирається на нього. Важливу роль у порадах Берхтольда відіграє увага до філантропії, яка у XVIII ст. стає своєрідною світською релігією. Нарешті, лейтмотивом через увесь текст проходить тема сумнівів, як основи для критичної оцінки дійсності й перевірки авторитетів, а також тема публічної сфери, зокрема соціальної творення соціальних мереж. Отже, поради Берхтольда цінні передусім як пам'ятка доби Просвітництва, яка може розповісти не лише про практичну сторону подорожей, а й про інтелектуальну історію того періоду.

Bibliographic References

- Bauerkämper, Arnd, Hans Erich Bödeker, und Bernhard Struck (eds.) *Die Welt Erfahren. Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 2004.
- Berchtold, Leopold. *An essay to direct and extend the inquiries of patriotic travellers*. London, 1789.
- Blanton, Casey. *Travel Writing: The Self and the World*. New York and London: Routledge, 2002.
- Brilli, Atillio. *Als Reisen eine Kunst war: Vom Beginn des modernen Tourismus: Die 'Grand Tour'*. Transl. by Annette Kopetzki. Berlin: Verlag Klaus Wegembach, 1997.
- Buzard, James. *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800–1918*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Chartier, Roger. *The Cultural Origins of the French Revolution*. Durham and London: Duke University Press, 1991.
- Goodman, Dena. *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1996.
- Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Transl. by Thomas Burger. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1989.
- Im Hoff, Ulrich. *The Enlightenment*. Transl. by William E. Yuill. Oxford: Blackwell Publishing, 2000.
- Institut rykopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. F. 1, 7595, 8 ark.
- Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Maćzak, Antoni. *Travel in Early Modern Europe*. Transl. by Ursula Phillips. Cambridge: Polity Press, 1995.
- Melton, J. V. H. *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Pratt, Mary L. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London, New York: Routledge, 1992.
- Schulz-Forberg, Hagen. "European Travel and Travel Writing. Cultural Practice and the Idea of Europe". In *Unravelling Civilisation: European Travel and Travel Writing*. Edited by Hagen Schulz-Forberg, 13–40. Bruxelles, Bern, Berlin: P.I.E.–Peter Lang, 2005.
- Thompson, C. *Travel Writing: The New Critical Idiom*. London and New York: Routledge, 2011.
- Whitefield, P. *Travel: A Literary History*. Oxford: Bodleian Library, 2011.
- Wondrák, E. "Leopold Berchtold (1759–1809) und die Anfänge der Berufshygiene und Unfallverhütung". *Clio Medica. Acta Academiae Internationalis Historiae Medicinae* 19 (1984): 73–80.

K. Dysa

TRAVELLING TO IMPROVE YOURSELF AND TO INCREASE COMMON GOOD OF HUMANKIND AND YOUR COUNTRY: RECOMMENDATIONS OF LEOPOLD VON BERCHTOLD IN THE CONTEXT OF THE ENLIGHTENMENT DISCOURSE

The recommendations of the Bohemian philanthropist of the late eighteenth century Leopold von Berchtold to travelers were not unique: there were others before and after. In the previous centuries other authors also tended to recommend their readers to pay attention to the economic state of foreign countries and provided them with a long list of questions they had to ask the people in the country of their destination. However, Berchtold's recommendations were the product of his time, the age of Enlightenment, and they mentioned numerous topics and problems characteristic for that period. For instance, the author believed that self-improvement of a traveler had to begin long before the start of the trip. In Berchtold's opinion, a traveler prepared for the journey was a kind of ideal, universal superhuman who was physically proficient, expert in all spheres of science, mechanics, economics, and medicine, who knew many languages, and was a talented artist and musician. Among the topics related to the Enlightenment, to which the author paid attention, were, for instance, patriotism of the traveler, which he understood as civil virtue, destined to improve not only his own country but also the whole of humankind. Moreover, patriotism in Berchtold's interpretation did not contradict cosmopolitanism but rather it based itself on it. Philanthropy – which in the eighteenth century was a kind of secular religion – also featured a lot in Berchtold's recommendations. Finally, the theme of doubt, as a basis for a critical assessment of reality and verification of authorities, pierced through the whole text of Leopold Berchtold. So did the topic of the public sphere, especially sociability and creation of social networks. The recommendations of Berchtold are thus valuable as a source that can tell a lot about the age of Enlightenment – not only about the practical side of traveling but also about the intellectual history of that period.

Keywords: travel writing, Enlightenment, public sphere, patriotism, doubt, eighteenth century.

Матеріал надійшов 14.03.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)